

MEHNAT XARAJATLARINING BEVOSITA VA BILVOSITA MEHNAT XARAJATLARI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi kafedrası dotsenti

Pashaxodjayeva Dildora

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi va menejment fakulteti talabasi

Xoliyev Dilshodbek

Annotatsiya: Maqolada ishlab chiqarish korxonalarida mehnat xarajatlarini bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratishning nazariy-metodik asoslari, BHMS va MHXS talablari bilan bog‘liqligi, 2010 “Asosiy ishlab chiqarish” hamda 2510 “Umumishlab chiqarish xarajatlari” hisobvaraqlari o‘rtasidagi aloqadorlik yoritiladi. Bevosita mehnat xarajatlarini mahsulot tannarxiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kiritish, bilvosita mehnat xarajatlarini esa iqtisodiy asoslangan taqsimlash bazalari orqali kalkulyatsiya obyektlariga olib borish mexanizmi tahlil qilinadi. Shuningdek, mehnat xarajatlarini noto‘g‘ri tasniflashning moliyaviy hisobotlar ishonchliligiga, mahsulot tannarxi va boshqaruv qarorlariga ta’siri ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: mehnat xarajatlari, bevosita mehnat, bilvosita mehnat, tannarx, kalkulyatsiya, 2010 hisobvaraq, 2510 hisobvaraq, BHMS, MHXS, IAS 2, taqsimlash bazasi, boshqaruv hisobi.

1. **Kirish: mehnat xarajatlarini to‘g‘ri tasniflashning dolzarbligi**

Bozor munosabatlari chuqurlashib, ishlab chiqarish texnologiyalari murakkablashib borayotgan sharoitda korxonalarda xarajatlar hisobini ilmiy asosda tashkil etish moliyaviy hisobotlar ishonchliligi, mahsulot tannarxining haqqoniyligi va boshqaruv qarorlarining samaradorligini ta’minlaydi. Mehnat xarajatlari ishlab chiqarish tannarxining eng muhim elementlaridan biri bo‘lib, ularni bevosita va bilvosita turlarga ajratish korxonaning

kalkulyatsiya tizimi, rentabellik tahlili va narx siyosatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar A. Pardaev, B. Hasanov, K. Urazov, S. Jumanazarov va boshqa mualliflar tomonidan yaratilgan buxgalteriya hisobi, boshqaruv hisobi hamda iqtisodiy tahlilga oid ilmiy-adabiy manbalarda xarajatlarni iqtisodiy mazmuni, kelib chiqish joyi, kalkulyatsiya obyektlari va boshqaruv ehtiyojlari bo'yicha tasniflash muhim metodologik masala sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuvda tannarxni aniqlash oddiy hisob-kitob amali emas, balki ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat unumdorligi va resurslardan foydalanish darajasini baholash vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining 21-sonli BHMS — "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma"ga muvofiq, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" hisobvarag'ida jamlanadi. Asosiy ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish bilan bilvosita bog'liq xarajatlar esa 2510 "Umumishlab chiqarish xarajatlari" hisobvarag'ida umumlashtirilib, keyinchalik 2010 hisobvaraqa debetiga taqsimlanadi. MHXS doirasida IAS 2 "Inventories" standarti zaxiralari tannarxiga qayta ishlash xarajatlarini, shu jumladan ishlab chiqarish bilan bog'liq mehnat va ustama xarajatlarni kiritish tamoyillarini belgilaydi.

2. Bevosita mehnat xarajatlari: mohiyati, tarkibi va tannarxga kiritish mexanizmi

2.1. Bevosita mehnat xarajatlarining iqtisodiy mazmuni

Bevosita mehnat xarajatlari — bu muayyan mahsulot, ish yoki xizmatni shundan iboratki, mazkur xarajatlarni aniq yaratishda bevosita qatnashuvchi asosiy ishlab chiqarish xodimlariga hisoblangan ish haqi hamda unga bog'liq majburiy ajratmalardir. Ularning asosiy belgisi kalkulyatsiya obyektiga — mahsulot turi, buyurtma, jarayon, sex yoki xizmat turiga to'g'ridan-to'g'ri olib borish mumkin.

Masalan, tikuv korxonasi muayyan buyurtma bo'yicha ishlagan tikuvchi ish haqi, mashinasozlik korxonasi aniq detalni qayta ishlagan stanok operatori mehnati, qurilish

tashkilotida muayyan obyekt bo'yicha ishlagan ishchilar mehnati bevosita mehnat xarajatlari sifatida e'tirof etiladi. Bu xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulotning iqtisodiy mazmuniga to'g'ridan-to'g'ri singib ketadi.

A. Pardaev maktabiga mansub iqtisodiy tahlil yondashuvlarida xarajatlarning bevosita va bilvosita guruhlarga ajratilishi tannarx tahlilining boshlang'ich sharti sifatida qaraladi. B. Hasanovning boshqaruv hisobi bo'yicha qarashlarida esa bevosita xarajatlarning aniq kalkulyatsiya obyektiga bog'lanishi boshqaruv qarorlarini tezkor va asosli qabul qilish imkonini berishi ta'kidlanadi.

2.2. Bevosita mehnat xarajatlarining tarkibi

Bevosita mehnat xarajatlari tarkibiga odatda quyidagilar kiritiladi: asosiy ishlab chiqarish ishchilariga hisoblangan asosiy ish haqi; ishbay yoki vaqtbay haq to'lash tizimi asosidagi ishlab chiqarish haqi; ishlab chiqarish natijasi bilan bevosita bog'liq mukofotlar; mehnatga haq to'lash fondidan hisoblanadigan ijtimoiy soliq va boshqa majburiy ajratmalar; texnologik jarayon bilan bevosita bog'liq qo'shimcha to'lovlar.

Buxgalteriya hisobida bunday xarajatlar 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" hisobvarag'ining debetida aks ettiriladi. Jumladan, asosiy ishlab chiqarish xodimlariga ish haqi hisoblanganda quyidagi yozuv qo'llanilishi mumkin:

D-t 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" - K-t 6710 "Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisoblashlar"

Ish haqiga nisbatan majburiy ijtimoiy ajratmalar hisoblanganda esa quyidagi buxgalteriya yozuvi shakllanadi:

D-t 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" - K-t 6520 "Davlat maqsadli jamg'armalariga to'lovlar"

2.3. Tannarxga to'g'ridan-to'g'ri kiritish mexanizmi

Bevosita mehnat xarajatlarini mahsulot tannarxiga kiritish uchun korxonada ish vaqti hisobi va ishlab chiqarish hujjatlari aniq yuritilishi lozim. Bunda ish vaqti tabeli, naryadlar, ishlab chiqarish topshiriqlari, marshrut varaqalari, smena hisobotlari va buyurtmalar

bo'yicha mehnat sarfi ma'lumotlari asosiy axborot manbalari hisoblanadi.

$$\mathbf{BMX = IH + IA}$$

Bu yerda: BMX — bevosita mehnat xarajatlari; IH — asosiy ishlab chiqarish ishchilariga hisoblangan ish haqi; IA — ish haqiga nisbatan hisoblangan ijtimoiy ajratmalar va majburiy to'lovlar.

Agar korxonada ishbay haq to'lash tizimi qo'llanilsa, bevosita mehnat xarajati quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$\mathbf{BMX = Q \times S}$$

Bu yerda: Q — ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori; S — bir birlik mahsulot uchun belgilangan ishbay stavka. Ushbu formula bevosita mehnat xarajatlarini mahsulot birligi tannarxi bilan aniq bog'lash imkonini beradi.

3. Bilvosita mehnat xarajatlari: mohiyati, tarkibiy qismlari va taqsimlash uslubiyoti

3.1. Bilvosita mehnat xarajatlarining vujudga kelish sabablari

Bilvosita mehnat xarajatlari — ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish va unga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan, biroq aniq bir mahsulot, ish yoki xizmat tannarxiga bevosita olib borib bo'lmaydigan mehnat xarajatlaridir. Ushbu xarajatlar mahsulot tannarxiga taqsimlash usuli orqali kiritiladi.

Bunday xarajatlarning vujudga kelishiga bir nechta iqtisodiy omillar sabab bo'ladi. Birinchidan, zamonaviy ishlab chiqarishda bir sex yoki liniyada bir vaqtning o'zida bir nechta mahsulot turi ishlab chiqarilishi mumkin. Ikkinchidan, sex boshqaruvi, texnik xizmat, sifat nazorati va ishlab chiqarish dispetcherligi kabi funksiyalar umumiy xarakterga ega. Uchinchidan, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishda mahsulot tannarxini shakllantirishda nafaqat bevosita ishchi mehnati, balki ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar mehnati ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

3.2. Bilvosita mehnat xarajatlarining tarkibi

Bilvosita mehnat xarajatlari tarkibiga sex boshliqlari, ustalar, texnologlar, ishlab chiqarish dispetcherlari, sifat nazoratchilari, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish xodimlari, ombor va ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatuvchi boshqa yordamchi xodimlar ish haqi hamda mazkur ish haqlariga nisbatan hisoblangan ijtimoiy ajratmalar kiritilishi mumkin.

BHMS hisobvaraqlar rejasida bunday xarajatlar 2510 "Umumishlab chiqarish xarajatlari" hisobvarag'ida jamlanadi. Masalan, sex boshqaruv xodimlariga ish haqi hisoblanganda quyidagi buxgalteriya yozuvi tuziladi:

D-t 2510 "Umumishlab chiqarish xarajatlari" - K-t 6710 "Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisoblashishlar"

Keyinchalik umumishlab chiqarish xarajatlari iqtisodiy asoslangan taqsimlash bazasi orqali asosiy ishlab chiqarish tannarxiga o'tkaziladi:

D-t 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" - K-t 2510 "Umumishlab chiqarish xarajatlari"

3.3. Taqsimlash bazalari va allocation uslubiyoti

Bilvosita mehnat xarajatlarini tannarxga kiritishda eng muhim metodik masala — taqsimlash bazasini to'g'ri tanlashdir. Taqsimlash bazasi ishlab chiqarish texnologiyasi, xarajatlarning kelib chiqish sababi va kalkulyatsiya obyektlari bilan iqtisodiy bog'liq bo'lishi lozim. Aks holda mahsulot tannarxi sun'iy ravishda oshib yoki kamayib ko'rsatiladi.

Amaliyotda quyidagi taqsimlash bazalari qo'llanilishi mumkin: bevosita mehnat soatlari; bevosita ish haqi summasi; mashina-soatlar; ishlab chiqarilgan mahsulot

miqdori; asosiy materiallar qiymati; operatsiyalar soni; normativ xarajatlar; buyurtmalar yoki ishlab chiqarish sikllari soni.

$Kt = BMX_bilvosita / TB$

Bu yerda: Kt — taqsimlash koeffitsienti; BMX_bilvosita — taqsimlanadigan

bilvosita mehnat xarajatlari summasi; TB — tanlangan taqsimlash bazasining umumiy hajmi.

$$BMX_i = Kt \times TB_i$$

Bu yerda: BMX_i — i-mahsulotga taqsimlanadigan bilvosita mehnat xarajati; TB_i — i-mahsulot bo'yicha taqsimlash bazasi miqdori.

IAS 2 “Inventories” standarti ishlab chiqarish ustama xarajatlarini tannarxga kiritishda normal ishlab chiqarish quvvatiga asoslanish tamoyilini belgilaydi. Bu yondashuv bilvosita mehnat xarajatlarini ham mahsulotlarga real ishlab chiqarish sharoitlari va normal quvvat mezoni asosida taqsimlash zarurligini ko'rsatadi. Natijada ishlab chiqarish quvvatlaridan vaqtincha past foydalanish tufayli mahsulot tannarxini asossiz oshirib yuborishning oldi olinadi.

4. Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlarining qiyosiy tahlili

Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari o'rtasidagi farq nafaqat buxgalteriya yozuvlarida, balki tannarxni shakllantirish, boshqaruv hisoboti va moliyaviy tahlil natijalarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Quyidagi jadval ularning asosiy farqlarini tizimli ko'rinishda ifodalaydi.

1-jadval. Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlarining qiyosiy tavsifi

Mezon	Bevosita mehnat xarajatlari	Bilvosita mehnat xarajatlari
Iqtisodiy mohiyati	Mahsulot, ish yoki xizmatni bevosita yaratishga sarflangan mehnat.	Ishlab chiqarishni boshqarish, nazorat qilish va unga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq mehnat.
Tannarxga kiritish tartibi	Aniq kalkulyatsiya obyektiga to'g'ridan-to'g'ri kiritiladi.	Taqsimlash bazasi orqali mahsulotlar yoki buyurtmalar o'rtasida

		taqsimlanadi.
Hisobvaraq bilan bog‘liqligi	Asosan 2010 “Asosiy ishlab chiqarish” hisobvarag‘ida aks ettiriladi.	Avval 2510 “Umumishlab chiqarish xarajatlari”da jamlanadi, keyin 2010 hisobvarag‘iga o‘tkaziladi.
Hujjatlashtirish manbalari	Naryad, tabel, marshrut varaqasi, ishlab chiqarish topshirig‘i.	Sex xarajatlari smetasi, shtat jadvali, tabel, ichki taqsimlash vedomostlari.
Nazorat darajasi	Mahsulot turi, buyurtma yoki operatsiya bo‘yicha nazorat qilinadi.	Sex, bo‘linma, xarajat markazi yoki ishlab chiqarish jarayoni bo‘yicha nazorat qilinadi.
Tahliliy ahamiyati	Mahsulot birligi tannarxi va mehnat unumdorligini baholashga xizmat qiladi.	Umumishlab chiqarish samaradorligi va boshqaruv xarajatlari yukini baholashga xizmat qiladi.

4.1. Ajratishdagi amaliy muammolar

Amaliyotda bevosita va bilvosita mehnat xarajatlarini ajratishda bir qator muammolar yuzaga keladi. Birinchidan, ayrim xodimlar bir vaqtning o‘zida bir nechta mahsulot turi yoki buyurtmaga xizmat ko‘rsatadi. Masalan, texnolog, sozlovchi yoki sifat nazoratchisi bir smenada turli mahsulot liniyalari bo‘yicha ishlashi mumkin. Bunday vaziyatda uning ish haqini faqat bitta mahsulotga olib borish tannarxni buzib ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, kichik va o‘rta korxonalarda mehnat funksiyalari yetarli darajada ajratilmagan bo‘lishi mumkin. Bir xodim ishlab chiqarish, nazorat, ombor, ta’minot yoki boshqaruv funksiyalarini birgalikda bajaradi. Bu holat xarajatlarning iqtisodiy mazmunini

aniqlashda professional mulohaza yuritishni talab qiladi.

Uchinchidan, taqsimlash bazasi noto‘g‘ri tanlansa, mahsulotlar tannarxi o‘rtasida adolatsiz taqsimot yuzaga keladi. Masalan, yuqori avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishda bilvosita mehnat xarajatlarini faqat bevosita ish haqi summasiga mutanosib taqsimlash mantiqan to‘liq asoslanmasligi mumkin. Bunday sharoitda mashina-soatlar, operatsiyalar soni yoki texnologik sikl davomiyligi kabi bazalar aniqroq natija beradi.

4.2. Noto‘g‘ri tasniflashning moliyaviy hisobotlarga ta’siri

Mehnat xarajatlarini noto‘g‘ri tasniflash korxonaning moliyaviy hisobotlarida bir nechta muhim ko‘rsatkichlarning buzilishiga olib keladi. Avvalo, tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati noto‘g‘ri baholanadi. Bu esa sotilgan mahsulot tannarxi, yalpi foyda, operatsion foyda va sof moliyaviy natija ko‘rsatkichlariga ta’sir qiladi.

Agar bilvosita mehnat xarajatlari asossiz ravishda bevosita xarajat sifatida bir mahsulotga yuklansa, ayrim mahsulotlarning tannarxi ortiqcha, boshqalariniki esa kamaytirilgan holda aks ettiriladi. Natijada rentabellik tahlili real iqtisodiy holatni ifodalamaydi. Bu narx belgilash, buyurtmalarni qabul qilish, mahsulot assortimentini optimallashtirish va ishlab chiqarish quvvatlarini rejalashtirishda noto‘g‘ri qarorlarga olib kelishi mumkin.

K. Urazov va S. Jumanazarovlarning buxgalteriya hisobi nazariyasiga oid yondashuvlarida hisob axborotining ishonchliligi va xo‘jalik operatsiyalarini iqtisodiy mazmuniga muvofiq aks ettirish tamoyili alohida ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, mehnat xarajatlarining to‘g‘ri tasniflanishi moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi va tahliliy foydaliligining muhim sharti hisoblanadi.

5. Mehnat xarajatlari hisobini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar

Mehnat xarajatlari hisobini takomillashtirish uchun, avvalo, korxonaning hisob siyosatida bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari aniq mezonlar asosida ajratilishi kerak.

Har bir xodim guruhi, ish turi va ishlab chiqarish jarayoni bo'yicha xarajatlarning qaysi hisobvaraqa da aks ettirilishi oldindan belgilanishi lozim.

Ikkinchidan, 2010 va 2510 hisobvaraqlar bo'yicha analitik hisob chuqurlashtirilishi zarur. Analitik hisob mahsulot turi, buyurtma, sex, xarajat markazi, mehnat normasi va mas'ul shaxslar kesimida yuritilsa, tannarx nazorati va iqtisodiy tahlil sifati sezilarli darajada oshadi.

Uchinchidan, bilvosita mehnat xarajatlarini taqsimlashda yagona mexanik yondashuvdan voz kechib, ishlab chiqarish texnologiyasiga mos taqsimlash bazalarini tanlash maqsadga muvofiq. Mehnat sig'imi yuqori ishlab chiqarishda bevosita mehnat soatlari, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishda mashina-soatlar, servis jarayonlarida esa buyurtmalar soni yoki xizmat ko'rsatish vaqti asosli baza bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, normativ va haqiqiy mehnat xarajatlari o'rtasidagi farqlar muntazam tahlil qilinishi lozim. Normadan chetlanishlar mehnat unumdorligi, ish vaqtdan foydalanish, texnologik intizom va ishlab chiqarish samaradorligi bo'yicha muhim boshqaruv signalini beradi.

Beshinchidan, raqamli hisob va ishlab chiqarish boshqaruvi tizimlaridan foydalanish mehnat xarajatlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. ERP tizimlari, elektron tabel, ishlab chiqarish modullari va buyurtmalar bo'yicha ish vaqti hisobini integratsiyalash bevosita hamda bilvosita mehnat xarajatlarini aniqroq tasniflashga xizmat qiladi.

XULOSA

Mehnat xarajatlarini bevosita va bilvosita guruhlariga ajratish korxonada buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimining muhim ilmiy-metodik elementi hisoblanadi. Bevosita mehnat xarajatlari mahsulot tannarxiga to'g'ridan-to'g'ri kiritiladi va mahsulot birligi tannarxini aniqlashda asosiy manba vazifasini bajaradi. Bilvosita mehnat xarajatlari esa umumishlab chiqarish xarajatlari tarkibida jamlanib, tegishli taqsimlash bazalari orqali kalkulyatsiya obyektlariga olib boriladi.

2010 “Asosiy ishlab chiqarish” va 2510 “Umumishlab chiqarish xarajatlari” hisobvaraqlari o‘rtasidagi bog‘liqlik mehnat xarajatlarining iqtisodiy mazmunini buxgalteriya yozuvlarida to‘g‘ri aks ettirish imkonini beradi. MHXS, xususan IAS 2 talablari esa ishlab chiqarish ustama xarajatlarini normal quvvat va iqtisodiy asoslangan taqsimlash tamoyillari asosida tannarxga kiritishni talab etadi.

Shunday qilib, mehnat xarajatlarining to‘g‘ri tasniflanishi mahsulo tannarxining haqqoniyligini, moliyaviy hisobotlar ishonchliligini, rentabellik tahlili aniqligini va boshqaruv qarorlari samaradorligini ta‘minlaydi. Bu masala nafaqat buxgalteriya texnikasi, balki korxonada iqtisodiy boshqaruvining strategik elementi sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pardaev M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. Toshkent: iqtisodiyot yo‘nalishidagi oliy ta‘lim muassasalari uchun o‘quv adabiyoti.
2. Hasanov B.A., Xashimov A.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. Toshkent: Iqtisod-Moliya / Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
3. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: iqtisodiyot oliy ta‘lim muassasalari uchun o‘quv adabiyoti.
4. Karimov A.A., Kurbanbayev J.E., Jumanazarov S.A. Buxgalteriya hisobi. Darslik. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019.
5. O‘zbekiston Respublikasi 21-son BHMS “Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy- xo‘jalik faoliyati buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma”; IAS 2 “Inventories” xalqaro moliyaviy hisobot standarti.